

Засадко В.В.,
к.е.н., старший науковий співробітник,
Регіональний філіал
Національного інституту стратегічних досліджень у м. Львів

РОЛЬ УРБАНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ЗРІЗ

Анотація. У статті окреслено теоретичні підходи до пояснення сутності урбанізації в умовах глобалізації. Охарактеризовано урбанізаційні процеси з позицій класичних теорій розміщення, підходів нової економічної географії, моделі Тодаро, теорій стадійної і диференціальної урбанізації. Визначено потенційний вплив урбанізаційних процесів на забезпечення економічної безпеки держави і регіонів.

Ключові слова: урбанізація, економічна безпека, глобалізація, теоретичний підхід.

Постановка проблеми. Безпрецедентне зростання міст-гігантів розпочалося в світі з другої половини ХХ ст., а урбанізація, як історичний процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства, наповнюється новим соціально-економічним змістом. Особливості сучасної урбанізації полягають в її динамізмі, в активному впливі на формування соціального простору, у виникненні нових форм організації міського життя, що стають центрами не лише державного, а подекуди й міжнародного, світового значення. Ці тенденції дозволяють говорити про урбанізацію як про глобальний процес, сутність якого обумовлена не тільки зростанням міського населення, а й концентрацією найважливіших економічних, фінансових і політичних функцій у найбільших містах світу.

Інтенсивний приплив населення в міста, зосередження в них різноманітних видів діяльності, розростання великих міст і агломерацій, урбанізація сільської місцевості викликають загострення соціальних суперечностей, які, своєю чергою, призводять до міжнародних, культурних, економічних та політичних конфліктів. Ці та багато інших рис глобальної урбанізації, які повною мірою можна віднести і до України, обумовлюють необхідність пошуку нових підходів до вирішення численних проблем забезпечення економічної безпеки, які виникають у зв'язку з бурхливим ростом і розвитком міст, до осмислення сутності сучасного етапу урбанізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В даний час єдиної загальної теорії, яка б описувала еволюцію урбанізації і причини, що її обумовлюють, немає. Разом з тим існує низка теорій, що розглядають цей процес за різними аспектами. По-перше, існують теорії, які описують формування міст з точки зору впливу ринкових умов, що визначають концентрацію населення і бізнесу в просторі (наприклад, підходи нової економічної географії П. Кругмана [1], явище активних міграцій населення з сільської місцевості до міста, обґрунтоване теоретичними положеннями моделі Тодаро [2]). По-друге, є концепції, які розглядають етапи розвитку міст у часі, досліджуючи зміни в напрямках міграції населення, докладно не аналізуючи фактори, що ініціюють ці процеси (теорії стадійної і диференціальної урбанізації Дж. Джібса [3]). По-третє, процеси урбанізації можуть формуватися під впливом неекон

омічних чинників, як, наприклад, в теорії планової економіки. В основі всіх цих концепцій закладені ідеї класичних теорій розміщення.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Урбанізація як глобальний процес є предметом численних наукових дискусій, що характеризується різноплановістю та іноді полярністю теоретичних підходів до пояснення його сутності. Разом з тим у науковій полеміці, зокрема вітчизняній, відсутнє обговорення взаємозв'язків між урбанізацією та економічною безпекою урбанізованих територій, що, без сумніву, є важливим з погляду забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку країни, регіонів та міст.

Мета статті полягає в узагальненні теоретичних підходів до пояснення сутності урбанізації в умовах глобалізації, а також у визначенні потенційного впливу урбанізаційних процесів на забезпечення економічної безпеки держави і регіонів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Урбанізацію слід розуміти не у вузькому розумінні як збільшення міст і міської людності, а як багатограний соціально-економічний процес, який має значний вплив на суспільні відносини. Так, урбанізацією називають зростання і підвищення частки міського населення в країні, регіоні, світі. Таке тлумачення урбанізації є звуженим. У широкому розумінні слова – це світовий історичний процес підвищення ролі міст у житті суспільства, поступове перетворення його в міське за характером праці, способу життя, культури, що пов'язане із розвитком цивілізації, ходом науково-технічного прогресу. Тобто головна ознака урбанізації – зростання міст, збільшення їх впливу на розселення та відповідне ускладнення їх функцій.

Розглянемо основні теоретичні підходи до сутності урбанізації, а також охарактеризуємо наявність в них елементів зв'язку з економічною безпекою.

Класичні теорії розміщення. Ще на початку ХІХ ст. в теорії розміщення (локалізації) І. Тюнена [4] місце концентрації населення збіглося з єдиним ринком збуту, що знаходиться в «центральному місті». У теорії «центрального місця» В. Крісталлера [5] міграція з села в місто пояснювалася потребою сільських жителів користуватися благами «центрального місця» більш високого рангу, тобто населеного пункту більшого розміру, здатного запропонувати ширший набір соціально-економічних благ. У моделі розміщення промислових підприємств А. Вебера на базі зіставлення величини витрат на транспортування і працю показана доцільність відхилення розміщення промислового виробництва від центрів видобутку і тяжіння до центрів концентрації робочої сили і споживачів. Отже, А. Вебер вперше проаналізував передумови і причини агломераційних процесів [6].

У теорії А. Льоша здійснено оптимізацію системи спільного розміщення населення і виробництва через зменшення протяжності транспортних мереж і, як наслідок, скорочення витрат

на переміщення факторів виробництва, готової продукції та будівництво доріг. Розкидану в просторі, як у теорії В. Крісталлера, мережу численних центрів споживання і торгових зон виробників А. Льош систематизував так, щоб більша кількість центрів споживання і виробництва збігалася. Тоді жодне поселення не було б позбавлене доступу до будь-якого блага, так як знаходилося б у межах торгової зони кожного товару. Якщо в моделі В. Крісталлера населенню для задоволення своїх потреб доводилося б здійснювати міграції, то в схемі А. Льоша воно могло отримати будь-яке благо в межах одного району без переміщення в інший (це стосується не тільки товарів і послуг, але і зайнятості). Виробник мав би можливість продати будь-який товар чи отримати робочу силу, не покидаючи меж свого місця розташування. Таким чином, економічний сенс появи територій з щільним заселенням і високою концентрацією виробництва полягає в оптимізації просторової доступності ринків.

Підходи нової економічної географії. Нова економічна географія, яка в даний час виступає «мейнстрімом» в дослідженнях розміщення факторів виробництва, по суті, пояснює умови становлення й розвитку міст з використанням тих же термінів, з тією лише різницею, що агломераційні процеси, і процеси урбанізації тут розглядаються паралельно. Як зазначив Ч. Харріс, район, чисельність населення якого є більшою, володіє вищим «ринковим потенціалом», що призводить до концентрації бізнесу [7]. Цей факт, як згодом стверджував П. Кругман, дає можливість виробникам отримувати кращий доступ до ринків (праці, капіталу, інформації, інфраструктури тощо) і оптимізувати свою діяльність за рахунок економії на масштабі [1, с. 166–167]. У випадку низьких транспортних витрат ринок збуту ще більш розшириться і вийде за межі своєї території. Це дозволяє фірмам підтримувати вищий рівень заробітної плати, ніж в районах з меншою чисельністю населення, за рахунок зростання продажів і, відповідно, прибутків. Крім того, купівельна спроможність тут буде вищою внаслідок більш широкого доступу до товарів і послуг, в результаті чого район продовжить приваблювати і залучати населення, а також буде розвиватися швидшими темпами.

Така взаємообумовленість просторового розміщення фірм і споживачів, як показує у своїх роботах М. Фуджита, є основою агломераційних процесів, що формують міста та міські системи [8, с. 134–137]. Базовим чинником існування таких систем М. Фуджита вважає переваги кооперації виробництва в одному місці, які можуть залежати від ресурсних, транспортних, комунікаційних або технологічних переваг одного району над іншим. Це забезпечує населенню велику корисність від проживання у великому місті і сприяє міграції в його напрямку, стає основою урбанізаційних процесів на певній території.

Е. Хелпмен розглядає принципи просторового розміщення населення не тільки в світлі транспортних витрат і початкового рівня заселеності, але і з точки зору споживчих переваг, а також порівняльної корисності від проживання на тій чи іншій території. Е. Хелпмен, на протипагу П. Кругману, показує, що агломераційні процеси можуть бути тим інтенсивнішими, чим вищі транспортні витрати, якщо для індивіда важливішим є доступ до диференційованого ринку більш заселених районів, ніж доступ до дешевого житла в районах з низькою щільністю населення. У той же час відсутність високих транспортних витрат забезпечує доступ до будь-якого товару в будь-якому місці, тому частина населення із щільно заселеної території бажатиме переміститися в менш заселений район для економії витрат на

житло. Таким чином, Е. Хелпмен відзначає, що відмінності в потребах людей і рівнях еластичності заміщення товарів обумовлюють кілька варіантів рівноважного розміщення населення в просторі при однакових економічних умовах. Певним чином даний підхід перегукується з роботами соціологів, що пояснюють міграції з мегаполісів у приміські зони, малі міста з позицій вікових циклів і різних поведінкових схем [9; 10].

Теорія диференціальної урбанізації. Теорією, яка описує урбанізацію з позиції загальних закономірностей її еволюції, є теорія диференціальної урбанізації, яка базується на теорії стадійної урбанізації. В її основі закладений принцип послідовної зміни певних етапів, у межах яких відбувається чергування домінування населених пунктів різного рангу, яке визначається напрямками та обсягами міграцій.

Критерієм ранжування міст є чисельність населення, яка дослідниками часто розглядається в якості комплексного показника рівня соціально-економічного розвитку території, населеного пункту. Межі інтервалів цього критерію на різних історичних відрізках, звичайно, не можуть бути однаковими, оскільки розміри міст залежать від загальносвітової чисельності населення, рівня розвитку транспортної інфраструктури, технологій та низки інших чинників.

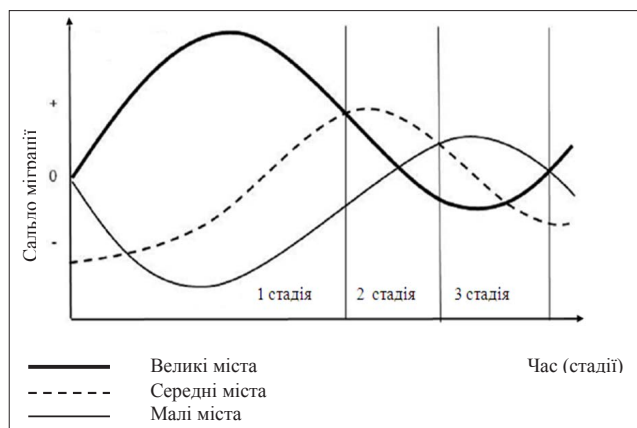
Засновник теорії класичної стадійної урбанізації Дж. Джибс [3, с. 119–129] виділяє п'ять етапів, в рамках яких розвивається цей процес. На першому етапі поява особливої суспільної верстви майстрових, торговців, державних службовців зумовило появу міського населення, пред'являє попит на частину виробленої селянами продукції в обмін на свої товари або послуги. Зростання продуктивності сільського господарства, в свою чергу, підтримав існування не лише сільських, а й міських жителів, концентрація яких визначала місце зручного та вигідного обміну товарів і послуг. На другому етапі розвиток транспортної мережі і транспортних технологій забезпечив доставку більшого обсягу сільськогосподарських надлишків на ринки, тобто міста, що підвищило якість міського життя і стимулювало міграцію із сільської місцевості. Далі, на третьому етапі, приріст міського населення починає випереджати приріст сільського не тільки за рахунок міграції, а й внаслідок природного приросту, оскільки покидає в основному молодь у репродуктивному віці. В результаті до четвертого етапу міграційний потенціал сіл різко знижується, і обслуговуючі їх невеликі міста втрачають частину своїх функцій, що стимулює міграції з них у великі центри, які продовжують рости. Дана стадія триватиме до тих пір, поки подальший розвиток транспортної мережі та технологій не запустить зворотний процес – деконцентрації, оскільки відтік населення з великих міст в малі та передмістя, в яких воно зможе отримувати той же рівень доступу до ринків, що і в великому місті.

На асинхронність стадій урбанізації вказав ще сам Джибс. У 80-х роках було визначено [11]: у третьому світі переважає концентрація, на Заході – деконцентрація, у Східній Європі, у тому числі в Україні, слабшають доцентрові зрушення і намічаються відцентрові, хоча їхні прояви не всюди є класичними. Так, у Польщі криза соціалізму вже в 80-х роках сповільнила типові для четвертої стадії міграції в міста [12]. В Естонії третю стадію датували 1930–1960-ми роками; в 80-х роках домінуючою вважали четверту, хоча були ознаки переходу до п'ятої стадії [13]. До 1989 р. сільське населення республіки вже не скорочувалося, міста ж росли, відстаючи від прогнозованих показників, а не випереджаючи їх – чи не вперше в радянській містобудівній практиці.

Класична теорія Дж. Джібса не описує одночасний розвиток міст різних розмірів, яке визначається міграцією населення між ними. Коли в розвинених країнах в середині 1970-х років намітилися перші ознаки деконцентрації населення великих міст, що досягнули максимуму свого зростання, з'явилася теорія диференціальної урбанізації, в якій процес урбанізації представлений переходом моноцентричної системи розселення з домінуванням крупного міста до поліцентричної системі за допомогою безперервних міграцій між містами різного рангу.

Схема «нових» стадій урбанізації згідно теорії диференціальної урбанізації наведена на рис. 1. Їх межі позначають перетин будь-якої пари кривих; у кожній – свої співвідношення балансів міграцій або індексів динаміки населення трьох категорій центрів: головних (або великих) міст, середніх і малих (міст або всіх поселень). Критерії розмірів міст у різних країнах неоднакові. У деяких дослідженнях для Франції середніми визнали міста розміром від 10 до 100 тис. осіб, а для країн, що розвиваються, пороги були вищі – 50–400 тис. [14]. Пари стадій утворюють три основні стадії:

- 1) урбанізації;
- 2) поляризаційної реверсії, або розвороту, переходу;
- 3) контрурбанізації.

Рис. 1. Стадії урбанізаційних процесів в межах теорії диференціальної урбанізації

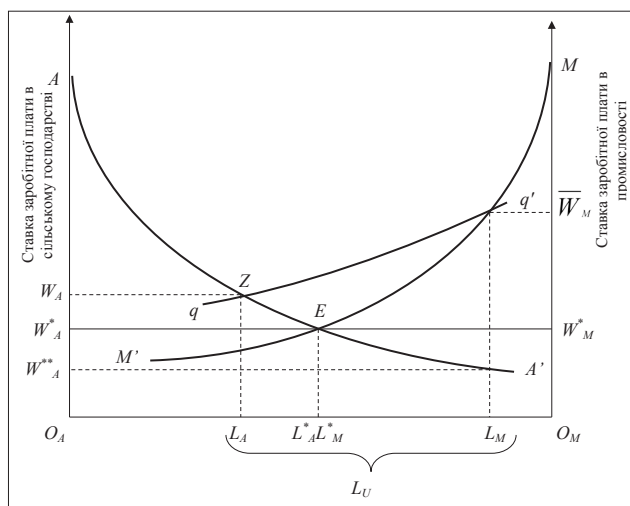
Джерело: побудовано автором на основі [14]

Таким чином, в теоріях стадійної і диференціальної урбанізації міграції визначають характер і швидкість урбанізаційних процесів. Однак сам по собі механічний рух населення в них також розглядається як наслідок певних факторів. Дж. Джібс як визначальні чинники розглядав формування товарного ринку, а також рівень розвитку інфраструктури. По суті, ці чинники є базовими і в класичних теоріях розміщення, і в сучасних роботах в рамках ідей нової економічної географії.

Явище активних міграцій населення з сільської місцевості до міста обґрунтоване теоретичними положеннями моделі Тодаро [2]. Ця модель базується на твердженні, що міграція є економічним явищем. Незважаючи на наявність значного рівня безробіття в місті, рішення мігранта може бути цілком обґрунтованим. У цій ситуації мотивом його прийняття служать не стільки відмінності в рівні існуючих заробітків у селі і місті, скільки очікуваний дохід на новому місці. Мігрант порівнює можливості ринку робочої сили в міських і сільських районах, щоб отримати максимум вигоди від міграції. Її очікуваний розмір визначається різницею в оцінці заробітної плати в сіль-

ському господарстві та промисловості, а також ступенем ймовірності отримання в місті роботи.

Модель Тодаро припускає, що є тільки два сектори в економіці – аграрний і промисловий. Попит аграрного сектора на робочу силу показаний на нижчій кривій AA' (рис. 2), а промислового – MM', уся робоча сила – $O_A O_M$. У неокласичній моделі припускаються повна зайнятість і гнучка заробітна плата, а рівноважний рівень заробітної плати встановлюється за умови, що $W_A = W_M$. При цьому кількість зайнятих в аграрному секторі буде становити $O_A L_A$ і в промисловому – $O_M L_M$, тобто досягнута повна зайнятість.

Рис. 2. Модель міграції між містом та селом Гарріса-Тодаро

Джерело: побудовано автором на основі [2]

У моделі Тодаро обумовлена інституційна фіксація заробітної плати в промисловості на рівні, який значно вищий, ніж в аграрному секторі. В таких умовах зайняті у аграрному секторі мають схильність до міграції в місто з метою пошуку більш оплачуваної роботи. Шанси на отримання бажаного місця в промисловості визначається відношенням числа зайнятих у ній (L_M) до всієї міської робочої сили (L_U). Вираз $W_A = \frac{L_M}{L_U} (W_M)$

показує умови роботи в місті (робота з доходом $\frac{L_M}{L_U} (W_M)$), який дорівнює доходу в аграрному секторі (W_A). Це робить потенційного мігранта індивідуальним до зміни місця проживання і роботи. Положення цих точок показано на кривій qq'. Тепер рівноважний рівень безробіття знаходиться в точці Z.

Зростання кількості міського населення, відтік жителів сільських районів у міста спричиняє не лише розширення площі міських поселень, а й цілу низку економічних, соціальних та екологічних проблем. Так, значні переселення людей у міста ускладнюють соціально-економічні проблеми міст, призводять до нестачі робочої сили в сільських місцевостях, особливо в періоди сезонних робіт. Часто соціальні витрати виявляються більшими, ніж особисті вигоди мігрантів.

Певні теоретичні узагальнення та висновки щодо ризиків урбанізації існують в працях сучасних дослідників. Так, у дослідженнях низки науковців (Л. Гадад, Дж. Гарретт, М. Руел [15]), присвячених виявленню впливу урбанізації на продовольчу та соціальні складові економічної безпеки регіону, встановлено, що стрімке зростання частки міського населення призводить до скорочення продовольчого забезпечення як місь-

кого, так і сільського населення. Причому загрози продовольчій безпеці є більш відчутними для вразливих категорій населення у містах, що, своєю чергою, знижує якість життя і створює соціальне напруження. М. Реннер [16] акцентує увагу на деструктивному впливі урбанізації, що проявляється у безробітті, зростанні злочинності та погіршенні криміногенної ситуації, ускладненні забезпечення житлом. А. Гілберт [17] стверджує, що немає послідовного або значимого взаємозв'язку між урбанізацією і економічною безпекою, і приходять до висновку, що успіх міста, урбанізованої території або нездатність створити безпечне середовище залежить не від самого процесу урбанізації, а від конкретних заходів регіональної і місцевої політики щодо зміцнення безпеки населення у розрізі усіх її основних складових (соціальної, виробничої, екологічної тощо). Разом з тим у вітчизняній науковій літературі проблема впливу урбанізації на рівень економічної безпеки територій залишається малодослідженою.

Висновки. Отже, визначальними характеристиками урбанізації є: збільшення кількості міст і міських жителів; збільшення площ урбанізованих ландшафтів; поширення міського способу життя; збільшення ролі міських поселень у системах розселення і соціально-економічних системах, розвиток взаємопов'язаних форм міського розселення – агломерацій, метрополійних ареалів та ін. Важливою рисою є також зміна людини у місті, яка виявляється у збільшенні різноманітних потреб, підвищенні вимог до якості життя, зміна норм поведінки, культури та інтелекту.

Існуючі теоретичні підходи до пояснення сутності урбанізації містять окремі положення, що пояснюють природу ризиків урбанізації та їх потенційні наслідки для безпеки розвитку урбанізованого середовища. Разом з тим існує потреба емпіричної оцінки взаємозв'язків між динамікою урбанізації та індикаторами економічної безпеки урбанізованих територій.

Література:

1. Krugman P. Space: The Final Frontier. The Journal of Economic Perspectives [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pubs.aeaweb.org/doi/pdfplus/10.1257/jep.12.2.161>.
2. Harris J.R., Todaro M.P. Migration, unemployment and development: a two-sector analysis / American Economic Review. – 1970. – № 60. – P. 126–142.
3. Gibbs J. The Evolution of Population Concentration. Economic Geography. – 1963. – № 2. – P. 119–129.
4. Fujita M. Thünen and the New Economic Geography. RIETI Discussion Paper Series 11-E-074 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rieti.go.jp/jp/publications/dp/11e074.pdf>.
5. Allen P.M., Sanglier M. Dynamic model of Urban Growth // Journal of Social and Biological Structures. – 1978. – Т. 1. – С. 265–280.
6. Alfred Weber's theory of the location of industries [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economia.unam.mx/cedrus/descargas/Libro%20de%20Weber.pdf>.
7. Harris C.D. The Market as a Factor in the Localization of Production. Annals of the Associations of American Geographers. – 1954. – № 44. – P. 315–348.
8. Fujita M. Urban Economic Theory: Land Use and City Size [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.univ-pgri-palembang.ac.id/perpus-fkip/Perpustakaan/East%20Phylosopy/Economic%20Geography/Urban%20Economic%20Theory.pdf>.
9. Switek M. Internal Migration and Life Satisfaction: Well-Being Effects of Moving as a Young Adult [Електронний ресурс]. – Режим

доступу : http://www.iza.org/conference_files/SUMS2012/switek_m5576.pdf.

10. Hein de Haas. The Internal Dynamics of Migration Processes: A Theoretical Inquiry [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.heindehaas.com/Publications/de%20Haas%202010%20JEMS%20the%20internal%20dynamics%20of%20migration%20processes.pdf>.
11. Bourne L., Korecelli P., Waarmerid O. Emerging Spatial Configuration of Urban Systems: a Review of Comparative Experience // Geografia Polonica. – 1983. – № 47. – P. 23–30.
12. Грицай О., Иоффе Г., Трейвиш А. Центр и периферия в региональном развитии / [О. Грицай, Г. Иоффе, А. Трейвиш]. – М. : Наука, 1991. – С. 36.
13. Кюммель Т. Стадиальная концепция урбанизации: методология и методы анализа / Т. Кюммель // Методы изучения расселения. – М. : ИГ АН СССР, 1987. – С. 82–100.
14. Geyer, H.S. and T. Kontuly. A theoretical foundation of the concept of diffe-rential urbanization // International Regional Science Review. – 1993. – № 15. 3. – P. 157–177.
15. Marie T. Ruel, James L. Garrett, and Lawrence Haddad. Rapid urbanization and the challenges of obtaining food and nutrition security [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.researchgate.net/publication/49807224_Diarrheal_Diseases/file/60b7d51b682ded8b0c.pdf#page=663.
16. Renner. M. Environmental and Social Stress Factors, Governance, and Small Arms / Urbanization, Population, Environment, and Security. A Report of the Comparative Urban Studies Project [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnacq621.pdf#page=77.
17. Gilbert A. Urbanization and Security / Urbanization, Population, Environment, and Security. A Report of the Comparative Urban Studies Project [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnacq621.pdf#page=77.

Засадко В.В. Роль урбанизации в контексте экономической безопасности и глобализации: теоретический срез

Аннотация. В статье обозначены теоретические подходы к объяснению сущности урбанизации в условиях глобализации. Охарактеризованы урбанистические процессы с позиций классических теорий размещения, подходов новой экономической географии, модели Тодаро, теорий стадийной и дифференциальной урбанизации. Определено потенциальное воздействие урбанизации на экономическую безопасность государства и регионов.

Ключевые слова: урбанизация, экономическая безопасность, глобализация, теоретический подход.

Zasadko V.V. Role of urbanization in the context of economic security and globalization: theoretical dimension

Summary. The article outlines the theoretical approaches to explaining the essence of urbanization in the context of globalization. Urbanization processes are characterized from the standpoint of classical location theory, approaches of new economic geography, Todaro model and theories of differential urbanization. The potential impact of urbanization processes on the economic security of the state and regions is determined.

Keywords: urbanization, economic security, globalization, theoretical approach.